УДК 140.8(091) (477):60

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.35.16>

ІВАН ФРАНКО ПРО ПЕРЕВАГИ ТА НЕБЕЗПЕКИ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПОСТУПУ

Оксана Чурсінова

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,
кафедра філософії
вул. Митрополита Андрія, 5, 79013, м. Львів, Україна*

У статті розглянуто доволі незвичний для наявної вітчизняної літератури ракурс творчості І. Франка – його ставлення до ролі машин у людському житті зокрема і до науково-технічного прогресу загалом. Наведено суперечливі оцінки мислителя щодо цієї галузі людської діяльності. З одного боку, він вважав розвиток науки й техніки одним із головних рушіїв загального поступу людства, з іншого боку, вказував на небезпеки та негативні сторони індустріалізації та машинного виробництва. Авторка приділяє увагу лінгвістичному аспекту творів І. Франка, тобто його розумінню змісту понять, пов'язаних із технікою, наукою, науково-технічним поступом. Так, поняття «машина» у І. Франка вживається не тільки у значенні технічних приладів, але й у ширшому розумінні, а саме як ворожа людськості сила, що придушує розвиток людської особистості і веде, зрештою, людство до загибелі. У статті підкреслено фаталістичні та песимістичні настрої І. Франка, коли він міркує про майбутнє технізованого людства, коли прогнозує, що машина може постати містичною діявольською силою, здатною знищити свого творця – людину. Головною небезпекою цього процесу І. Франко вважав зміну ролі людини у її ставленні до техніки. У статті підкреслено, що І. Франка як гуманіста непокоїли соціальні аспекти технізації, адже, говорячи про переваги машинної праці, він бачив велику небезпеку перетворення людини на служницю машини, на засіб посилення суспільної нерівності, гноблення бідних багатими і пророче попереджав про це. Авторка наголошує на тому, що, попри не дуже позитивне ставлення І. Франка до діалектики, він застосовував елементи діалектичного мислення. Зокрема, він зазначав, що знаряддя, призначене бути помічником людства, становить загрозу перетворитися на панівну нелюдську силу, яка душить людину, позбавляє її життєвої енергії, закладених у ній творчих можливостей. У статті підкреслено, що міркування українського мислителя щодо соціальних наслідків науково-технічного поступу є доволі актуальними для сучасного стану взаємодії людини й техніки.

Ключові слова: каменярь, машина, науково-технічний прогрес, промисловість, робітник.

Творчість видатного українського мислителя І. Франка, якому в цьому році виповнюється 165 років з дня народження, продовжує привертати увагу вітчизняних і зарубіжних філософів, культурологів, мистецтвознавців більшою мірою в антропологічному, соціальному напрямках, в контексті формування української національної ідеї. Ці акценти помітні в роботах таких авторів, як М. Альчук [1], А. Березовська, В. Пономарьова [2], О. Забужко [3], М. Зубрицький [4], Ф. Медвідь [5], М. Третяк [6]. Значно менше та доволі фрагментарно розглядалися франкові ідеї щодо ролі науки й техніки в житті людини та суспільства (І. Анічкін, С. Буряченко [7], А. Пашук [8], О. Пилипчук, Т. Пічкур [9], А. Вількбер [10]). Водночас не слід забувати, що І. Франко з дитинства перебував в оточенні технічних знарядь, адже батько його був майстром-ковалем, сім'я жила поблизу нафтопромислів, а в його творах ця ситуація відображена доволі яскраво. Надалі через власний ентузіазм, бажання стати освіченою людиною він долучився до науки, набув відповідних знань і кваліфіка-

ції, став доктором філософії, писав багато творів, у яких пов'язував краще майбутнє людства і свого народу з розвитком науково-технічного поступу. Як мислитель, що перебував у межах європейського культурного кола, він спостерігав зростання процесів глобалізації, «спровокованої індустріальною революцією» [3, с. 30]. Його міркування з цієї тематики набувають особливої актуальності в сучасних умовах бурхливого науково-технічного прогресу, проникнення техніки в усі ділянки нашого буття.

І. Франко вважав логічним і необхідним етапом еволюції людини її наукову діяльність, адже це дає людству знаряддя покращення життя. «Справжня наука, – відзначав мислитель, – повинна сповняти дві неодмінні умови: вчити нас пізнавати закони природи і вчити користати з тих законів» [11, с. 32]. Філософ виділяє дві групи («розділи») наук, а саме «науки про людину, які вивчають всі аспекти існування людини та людської діяльності, та науки про природу» [11, с. 35]. Першу групу він називає антропологічними науками, а другу – фізичними або природничими науками. У праці «Наука і її взаємини з працюючими класами» Іван Франко зазначав, що наука «мусить спиратися на фундамент фактів, спостережень, взятих із зовнішнього світу» [11, с. 29, 33]. Він був тієї думки, що основним у пізнанні має бути індуктивний метод, більшою мірою придатний для природничих наук. Водночас як філософ він не заперечував уможлидних підходів, зокрема діалектики, у розумінні шляху до істини. Так, у міркуваннях про наукове пізнання він виходив із принципу загального взаємозв'язку. «Наука, як і природа, – зауважує мислитель, – є завжди одна, нероздільна і нерозривна. Все в ній взаємозв'язане, взаємодіюче, взаємозалежне; вона – ланцюг, у якому всі ланки тісно склепані між собою. Коли ж говоримо про поділ наук, то тим аж ніяк не хочемо сказати, що наука справді розпадалась на окремі частини, які не мають між собою нічого спільного» [11, с. 34]. Незважаючи на те, що в його часи науки природничі та антропологічні розвивались як окремі, існувало доволі чітке розмежування між ними, а у філософії позитивізму обґрунтовувалась теза про ненауковість методів гуманітарних наук, І. Франко проводив ідею їх взаємозв'язку і взаємодії (адже природа і людство єдині), а також їх націленості на практичні результати. «Фізичні й антропологічні науки, – вважав І. Франко, – становлять, по суті, єдиний нерозривний ланцюг, одну цілість, бо людина також є витвором природи, а все, що вона зробила і що може зробити, мусить бути зроблене тільки на підставі вроджених сил» [11, с. 35].

Виходячи зі своєї позиції про єдність людини і природи, філософ непокоївся щодо хижацького ставлення до природних багатств, що посилювалося через застосування нових знарядь праці як результатів науки, отже, передбачав настання екологічної кризи. Ця тривога за майбутнє власного народу, який «повинен поперед усього дбати про свою землю, про розумний та економічний визиск, але не винищення її природних багатств» [12, с. 299], свідчить про справжній патріотизм І. Франка.

На відміну від оптимістичної позиції позитивізму, який покладав надії на вирішення багатьох проблем, в тому числі соціальних, на науку, її благотворність для людства, І. Франко відзначав неоднозначність поступу, заперечував його лінійність. Погоджуючись з очевидним фактом, що «все на світі змінюється, і ніщо не стоїть на місці», філософ задається питанням, чи це «змінюється на ліпше чи на гірше» [13, с. 302]. На його думку, «поступ не тримається одного місця, а відбувається, мов буря з одного краю до другого, лишаючи по часах оживленого руху пустоту та занепад» [13, с. 309], тобто поступ може виявитися не благом, а загрозою, лихом. Ми живемо в епоху, коли стають очевидними не контрольованість, руйнівні наслідки впровадження багатьох наукових відкриттів у практичну діяльність. Чимало небайдужих людей ставлять питання, чи не перейдено межу, коли деструктивні процеси стануть незворотними і приведуть до загибелі життя на Землі.

Загалом у творах І. Франка містяться неоднозначні оцінки науково-технічного прогресу. З одного боку, видатний український мислитель вважав розвиток науки й техніки одним із головних рушіїв загального поступу людства. Можна навести уривки з франкових текстів, у яких змальовано неймовірні картини змін, що завдяки техніці відбулися у спілкуванні, в умовах життя, у можливостях пізнання, моральних уявленнях людини. «Коли ми беремо на увагу сам початок людського розвою, – писав Франко, – оту добу лупаного та гладженого каменя, дикого стадового життя по лісах та печерах і порівняємо її з теперішнім людським життям, з часом, коли люди живуть у домах, сплять на подушках, одягаються раз тепло, раз холодно, їздять залізницями, порозуміваються телеграфами та телефонами, вгризають вглуб землі, плавають поверх води і попід воду, літають по повітрю і зазирають своїм оком у середину всякого, навіть живого тіла при допомозі рентгенового проміння, – хто схоче порівняти так безпосередньо початок з кінцем, той, певно, мусить признати, що за тих кільканадцять тисяч літ люди поступили дуже сильно до ліпшого, що поступ веде до добра» [14, с. 207–214]. Український мислитель відзначає, що винахід машин зробив людську працю в тисячу разів швидшою, легшою; машини замінюють роботу мільйонів людей. За останні сто років зроблено більше предметів для людських потреб та людського вжитку, ніж за всі попередні тисячоліття. І. Франко захоплено оповідає про здобутки людей, які збудували стільки залізниць, що можна було б ними 14 разів оперезати землю там, де вона найгрубіша, а телеграфними проводами обкрутити її сто разів. За два місяці тепер можливо об'їхати довкола всю землю і повернутися назад. За сто літ вжито величезні гори кам'яного вугілля, видобуто і пущено в обіг більше золота, срібла, заліза та інших металів, ніж раніше могли думкою збагнути люди, засаджено безмірні простори бавовною, засіяно пшеницею і заселено робочими людьми. Ніколи ще люди не працювали так напружено і гарячково, не виробляли стільки хліба, одягу і всього потрібного для людського споживання. Ніколи досі не набувала такого величезного розміру торгівля. Минулим вікам навіть не снилися такі фабрики, копальні, різноманітні гатунки промисловості, які постали тепер. Людство за останні сто років у тисячу разів примножило своє багатство [14, с. 207–214].

З іншого боку, мислитель бачив зворотний бік розвитку науково-технічного прогресу. Головною небезпекою цього процесу І. Франко вважав зміну ролі людини у її ставленні до техніки. Визначаючи відмінності людей і машин, говорячи про переваги машинної праці, він водночас показує, як ці переваги обертаються великою небезпекою: людина поступово перетворюється на служницю машини, тобто те, що мало бути знаряддям, помічником людства, стає панівною і нелюдською жорстокою силою, яка душить людину, позбавляє її життєвої енергії, закладених у ній творчих можливостей. «Машина принципіально тим різниться від знаряд, – зазначав І. Франко, – що коли знаряд помагає руці, машина заступає руку; коли знарядом владає чоловік, машині він тільки служить. І коли винаходки машин для продукції, *resp*{onsum} для капіталістів принесли огромну користь, працюючи безмірно швидше, правильніше і дешевше, ніж руки людські, то для робітників-пролетаріїв вони стали новим і страшенно потужним средством притиску і визискування. Продукція машинова вимагає стосунків менше робочих рук, ніж мануфактурна, притім для обслуговування машин треба ще менше фахового, ремісного пристосовування, – значиться, робітницька плата може бути ще нижча. Робітник тут зводиться на чисто механічну помічну машину, котра властивого діла не робить, а тільки підкладає огонь, підсуває пряжу, надзирає тощо. Ані духові, ані фізичні сили не можуть при тім розвинути, – доходить до того, що праця жінок і дітей на тім полі витискає працю мужчин. Машинова продукція, чинячи робітників тільки помічником машини, даючи йому нидіти тілом і духом, втягуючи до

вбічної праці жінок і дітей, а викидаючи мужчин, громадить на головах робітників чимраз більше неволі, бідності, приниження» [14, с. 207–214].

У наведеному фрагменті І. Франка міститься опис здобутків техніки порівняно з початковими стадіями суспільного життя. Він відзначає неймовірний прогрес у технічному озброєнні людства й оцінює його як добро, як позитивний чинник матеріального буття людей. Будучи прихильником революційної боротьби робітничого класу, І. Франко в цьому випадку і в деяких своїх художніх творах («Борислав сміється», «Каменярі», «Вічний революціонер» тощо) надає технічному фактору функції об'єднання робочого людю, що працює в майстернях, на великих підприємствах. Символічним для І. Франка є образ каменяра (робітника з технічним знаряддям), що прокладає шлях у майбутнє, здобуває «кращу долю в боротьбі». У творчості цього мислителя техніці надано виразно соціального і політичного забарвлення.

І. Франко не вбачав у науці і техніці головної причини соціальних негараздів величезної кількості людей, їх бідності і знедоленості. Навпаки, у багатьох художніх і публіцистичних творах він виявляє корінь зла в соціальному устрої суспільства. Техніка стає особливо ворожою людині в умовах буржуазного ладу, коли, перебуваючи у власності капіталістів, робить працю робітників нетворчою, монотонною, такою, що не потребує розвитку творчих сил. За допомогою технічних пристроїв господарі підприємств перетворюють людей на придаток машин. У цій принизливій ролі людини, яку вона дедалі більше вимушена виконувати зі зростанням темпів науково-технічного прогресу, І. Франко вбачає найбільше пониження гідності людини і джерело матеріального зубожіння народних мас.

І. Франко аналізував вплив науково-технічного поступу на життя людей не лише в європейських, але й у заокеанських країнах. Він бачив посилення соціального розшарування в глобальному масштабі, зростання поляризації між багатими й бідними в багатьох державах. Доволі сучасно звучать слова мислителя про «величезні багатства, з одного боку, зібрані в немногих руках, і страшну бідність, з другого боку, що душить мільйони народу» [13, с. 320–322], про «мільйони бідних та темних, що живуть ось тут обіч тих скарбів, не знаючи їх і не можучи користатися з них» [13, с. 320–322]. Фантастичні досягнення науки й техніки не привели до покращення життя людей нашої планети. Навіть у тих країнах, де досягнутий матеріальний добробут значної кількості населення, лишаються і навіть загострюються контрасти між багатством і бідністю, спостерігається культурна й моральна деградація тощо. Як і за життя І. Франка, нагальними для вирішення в багатьох країнах постають такі проблеми нашого часу, як «контроль над діяльністю людини в природному середовищі і маніпулювання суспільними інституціями та звичаями, аби досягнути бажані цілі» [15, с. 980].

Цікавим є лінгвістичний (термінологічний) аспект висловлювань І. Франка в контексті його ідей, пов'язаних із технікою, наукою, науково-технічним поступом. Так, поняття «машина» він вживає не тільки у значенні техніки, але й у доволі оригінальній інтерпретації, а саме як ворожу людськості силу, що придушує розвиток людської особистості і веде, зрештою, все людство до загибелі. Машина постає містичною диявольською інтенцією, спрямованою на знищення людства, якій неможливо опиратися. Фаталізмом і песимізмом, подібним до настроїв інших мислителів ХХ ст., коли вони міркують про техніку (О. Шпенглер, М. Бердяєв), просякнуті такі слова І. Франка: «Поступ цілої людськості – се величезна і дуже складна машина. Вона порушується силою, на яку складаються тілесні і духовні сили всіх людей на світі; ані одному чоловікові, хоч який би він був сильний та здібний, ані одній якійсь громаді годі запанувати над рухом тої машини, годі керувати нею» [14, с. 346].

Водночас мислитель висловлював думки, у яких сподівання на кращу долю людства спирається на позитивну оцінку ролі просвіти, науки й техніки в майбутньому суспільстві. І. Франко вважав, що просвіта народу є одним із провідних чинників майбутніх історичних зрушень. Цим позитивним процесам заважає машина, тобто сила, яка гнобить простий люд – безвладну, опутану, несвідому, беззбройну, безвладну масу. Духовна нікчемність, моральна погань – це сутність цієї машини, що пригнічує Україну. Поняття «машина» тут вжито в переносному значенні, в розумінні ворожої людині сили, яка, однак, приречена на самознищення. «Машина «темного царства», на щастя людськості, так збудована, – відзначає мислитель, – що швидше чи пізніше мусить сама в собі зіпсуватися, сама власною силою розпастися. На той важкий, але неминучий процес історичного самовбивства вся надія чесних і розумних людей. Аби прискорити його, вони віддають своє особисте щастя, свою кров і своє життя, бо знають, що це не марна жертва, що кожна крапелька їх крові заважить на вазі, поки не наповниться чарка добра, а неправда й неволя не полетить догори» [14, с. 207].

Машина «темного царства», диявольська за духом, у франковому розумінні, несе в собі коріння свого ж розпаду, адже головні її пружини – несправедливість, деморалізація, облуда та самоволя – це не якісь закони природи, вічні та незмінні, це тільки тимчасові недуги людства, по яких мусить настати й видужання. При цьому вони, «хоч і творять огнива одного ланцюга, хоч усі сковані з собою путами причин і наслідків, проте стоять ворожо проти себе й самі в собі з'їдаються. Самоволя, посунена до такої крайності, як у «темнім царстві», не терпить обік себе нічого і замітає все, що могло би стати на заваді її необмеженому летові. Тим самим вона ізолює себе і позбавляє сама себе своєї підстави, підрубує своє власне коріння» [14, с. 207]. Мислитель вважає машинними і ті вияви людини, що спричиняють її деморалізацію, яка нищить власні сили.

Результати розвитку науки і техніки, «злиття двох понять знання і праці» [11, с. 33], на думку І. Франка, повинні служити усім представникам народу, «стати власністю для всіх людей, незалежно від походження, стану і мастку, а не привілеєм панів, князів, богачів» [11, с. 29–30].

Ставлення І. Франка до науково-технічного прогресу є доволі неоднозначним. Він вважав розвиток науки й техніки одним із головних рушіїв загального поступу людства, водночас прискіпливо аналізував негативні сторони індустріалізації, небезпеки її неконтрольованого («мов буря з одного краю до другого») розвитку для природи й людини. Це відбилось також на вживанні термінів, пов'язаних із технікою, наукою, науково-технічним поступом у творах мислителя. Зокрема, машина в нього – це узагальнення технічної діяльності, водночас це поняття застосовується для позначення ворожої людськості сили, страхітливого диявольського механізму, що придушує людську особистість, занурює її у «темне царство». І. Франко пророче передбачав зміну ролі людини в її взаємодії з технікою, те, що людина все більше потрапляє у своєрідне техногенне рабство. Водночас філософ вірить у здатність людини знайти «золоту середину» в цій взаємодії, контролювати науково-технічний поступ, поставити його на службу людству. Він не покладав на техніку провину за соціальне розшарування суспільства, за зростання поляризації між багатими і бідними. Фактично І. Франко перебував на позиції нейтральності техніки, а те, що вона сприяє поглибленню антропологічних та соціальних проблем у часи його життя, пов'язував із несправедливим соціальним устроєм. В цьому з ним солідарні багато представників сучасної наукової спільноти, які шукають причини виникнення та загострення глобальних проблем сучасності, а також шляхи їх вирішення не лише в економічних, техніко-технологічних (загалом матеріальних) основах діяльності, але й у політичних, правових, духовно-культурних аспектах нашого буття.

Список використаної літератури

1. Альчук М. Гідність людини – характерна особливість творчості Івана Франка. *Філософські обрії*. 2008. № 20. С. 200–209.
2. Березовська А., Пономарьова І. Іван Франко – великий провідник свого народу. *Збірник наукових праць ДонНАБА*. 2016. № 4 (5). С. 82–86.
3. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. 2-ге вид. Київ : Факт, 2009. 156 с.
4. Зубрицький І. Іван Франко і специфіка української філософії. *Молодь і ринок*. 2011. № 8 (79). С. 117–120.
5. Медвідь Ф. Політико-правова доктрина Івана Франка. *Політичний менеджмент*. 2006. № 6. С. 170–177.
6. Третяк М. Філософські погляди І.Я. Франка. *Наукові записки Київського державного університету*. 1956. Т. XV. Вип. VIII. С. 11–36.
7. Анічкін І., Бурячкін С. Філософські погляди Івана Франка про працю та щастя. *Збірник наукових праць ДонНАБА*. 2016. № 4 (5). С. 79–81.
8. Пашук А. та ін. Наука і цінності людського буття. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 550 с.
9. Пилипчук О., Пічкур Т. Еволюційні погляди С.А. Подолинського та І.Я. Франка. *Історія науки і техніки*. 2018. № 11. С. 227–236.
10. Wilber A. Ivan Franko and Theodor Herzl: To the Genesis of Franko's "Mojszej". *Harvard Ukrainian Studies*. 1982. Vol. 6. № 2. P. 233–243.
11. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами. *Зібрання творів* : у 50 т. Т. 45 : Філософські праці. Київ : Наукова думка, 1986. С. 34–35.
12. Франко І. Земельна власність у Галичині. Твори : в 20 т. Київ : Держлітвидав, 1956. Т. XIX : Філософські, економічні та історичні статті. С. 299.
13. Франко І. Що таке поступ? *Зібрання творів* : у 50 т. Т. 45 : Філософські праці. Київ : Наукова думка, 1986. С. 300–348.
14. Франко І. Темне царство. *Вибрані твори*. Львів : Каменяр, 1977. С. 192–215.
15. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людського суспільства. Київ, 2002. 1111 с.

IVAN FRANKO ON THE ADVANTAGES AND DANGERS OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL PROGRESS**Oksana Chursinova**

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of the Humanities and Social Sciences,
Department of Philosophy
Mytropolyta Andreia str., 5, 79013, Lviv, Ukraine*

The article considers the perspective of I. Franko's work, which is quite unusual for the evident national literature – his attitude to the role of machines in human life and to scientific and technological progress in general. Contradictory assessments of the thinker on this area of human activity are given. On the one hand, he considered the development of science and technology one of the main drivers of the general progress of mankind, on the other hand, pointed to the dangers and negative aspects of industrialization and machine production. The author pays attention to the linguistic aspect of I. Franko's works, to be exact – to his understanding of the content of concepts related to technology, science, scientific and technical progress. Thus, the concept of «machine» in Ivan Franko's works is used not only in the sense of technical devices, but also in a broader sense – as a hostile force to humanity, which suppresses the development of human personality and ultimately leads humanity to death. The article emphasizes the fatalistic and pessimistic

sentiments of I. Franko, when he reflects on the future of technician humanity, when he predicts that the machine may become a mystical diabolical force capable of destroying its creator - man. The main danger of this process I. Franko considered the change in the role of man in his attitude to technology. The article emphasizes that I. Franko as a humanist was concerned about the social aspects of technology, because speaking of the benefits of machine labor, he saw the great danger of turning a man into a servant of the machine, a means of increasing social inequality, oppression of the poor by the rich, and prophetically warned about it. The author believes that despite of I. Franko's not very positive attitude to dialectics, he used elements of dialectical thinking. In particular, he noted that the tool, which is designed to help humanity, is threatening to become a dominant inhuman force that suffocates man, deprives him of vital energy and inherent creative potential. The author of the article emphasizes that the views of the Ukrainian thinker on the social consequences of scientific and technological progress are quite relevant to the current state of interaction between man and technology.

Key words: stonemason, machine, scientific and technological progress, industry, worker.